

Науч. учеб.-метод. пособие для студентов, магистрантов, аспирантов и студентов в области воспитания и образования, соц. Педагог. и соц. работников / Авт.-сост.: С.Я. Харченко, Н.С. Кратинцев, А.Н. Чиж, В.А. Кратинова. — Луганск: Альма-матер, 2001. — 216 с.

9. Мороз І.В. Структура дипломних робіт та вимоги до їх написання оформлення і захисту / Держ. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. — К., 1997.—56 с.

10. Рудницька О.П. та ін. Основи педагогічних досліджень. — К.: Експрес-об'ява, 1998. — 142 с.

11. Спіцин Є.С. Методика організації науково-дослідної роботи студентів у вищому закладі освіти. — К.: Вид. центр КНЛУ, 2003. — 120 с.

УДК 371

Бугрій В.С.

СТАНОВЛЕННЯ ФОРМ І МЕТОДІВ КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ В РАДЯНСЬКІЙ ШКОЛІ

У сучасному педагогічному процесі особливе місце відводиться шкільній краєзнавчій роботі. Саме вона забезпечує зв'язок навчання і виховання учнів з надбаннями народної культури, сприяє консолідації української молоді, формування у неї переконання про єдність українських земель. Вивчення та критичне переосмислення історичного досвіду розвитку різних компонентів шкільного краєзнавства сприяє визначенню загальних тенденцій і перспектив становлення національної системи освіти.

Проблема розвитку форм і методів навчання завжди знаходилась у центрі уваги педагогів і методистів. У період становлення радянської системи освіти спроби розмежувати і дослідити поняття «форми» і «методи» пов'язуються з творчим доробком Г.Ващенко, Б.Всесвятського, Л.Миловидова, О.Музиченка, М.Пістрака, Н.Попова, М.Рубінштейна та ін.

Важливі дослідження цієї проблеми були здійснені у 50-80 рр. ХХ ст. Зокрема, різні форми і методи історико-краєзнавчої роботи пропонувалися та вивчалися А.Алексюком, А.Вагіним, В.Горою, Т.Льїною, П.Лейбенгрубом, І.Лернером, М.Лисенко, В.Онищуком, М.Скаткіним та іншими.

Сучасні підходи до форм і методів навчання знайшли своє відображення у працях Т.Антонюк, К.Баханова, А.Дьоміна, О.Кондратюка, Ю.Мальваного, О.Савченко, О.Пометун, М.Фіцули та інших.

Оскільки вивчення форм і методів краєзнавчої роботи неможливе без усвідомлення загальних тенденцій педагогічного процесу, то, у зв'язку з цим, надзвичайно цінними є праці В.Галузинського, С.Гончаренка, М.Євтуха, В.Кременя, М.Ярмаченка та інших.

У той же час, огляд літератури з даної проблеми дає підстави стверджувати, що до цього часу відсутнє комплексне дослідження становлення організаційно-методичних компонентів краєзнавчої роботи шкіл.

Виходячи з вищезазначеного метою даної публікації є аналіз шкільних форм і методів вивчення рідного краю у період розбудови радянської моделі загальної освіти.

У перші роки становлення освіти радянського зразка більшість українських педагогів поєднувало негативне ставлення до практики старої школи. Учителі прагнули докорінного реформування справи навчання і виховання.

Для подолання властивих попередній освіті негативних тенденцій перш за все планувалося змінити форми побудови педагогічного процесу. Зокрема, всебічній критиці піддавалася класно-урочна система. В циркулярі Чернігівського відділу народної освіти від 26 червня 1924 року зазначалося: «очевидно, що предметно-лекційна система мала поступово зжити себе і поступитися місцем лабораторним та клубним заняттям. За постановою педагогічного колективу дитячого закладу можуть бути відведені години для засвоєння формальних знань, але з тим розрахунком, що відведені години складатимуть саму мінімальну частину» [3, 1].

Свідченням такої позиції є і рішення повітового з'їзду працівників освіти Роменщини, що відбувся у січні 1923 року: «в галузі соціального виховання було зроблено практичні вказівки до ведення праці в дитячих установах, додержуючись цілковито клубних методів; навчання в школі тісно зв'язати з життям; діти повинні виховуватися природо-згідно» [7, 1].

Про те, як здійснювався перехід до нових форм навчання на практиці, йдеться у планах організації роботи Першої Богодухівської семилітньої школи. Учителі цього освітнього закладу вирішили протягом 1924 р. «по природознавству, географії і фізиці проводити роботу у формі студій. Організувати при школі гуртки по природознавству, географії, по історії культури, роботу в них вести клубним методом» [5, 16].

Подібне реформування організації навчання сприяло становленню краєзнавчих форм роботи школи. Зокрема, на початку 1920-х рр. все більш поширеними стають уроки-екскурсії по вивченню довкілля. Систематичне вивчення рідного краю відбувалося через застосування дослідницького методу та методу спостережень. Крім того, у процесі навчання діти здійснювали заходи щодо перетворення краю за допомогою трудового методу. Зазначені методи сприяли тому, що учні самостійно відкривали наукові факти, долаючи шлях від дійсності до підручника. У цьому, на думку педагогів 1920-х років, полягала головна відмінність творчих методів від ілюстративних, традиційних для дореволюційної школи. У старій школі дійсність виступала лише як ілюстрація до книжкового матеріалу. При вивченні довкілля переважали позаурочні форми організації навчального процесу.

У зв'язку з необхідністю реформування організаційної структури освіти великою популярністю в 1920-х рр. користувався Дальтон-план. Це була ще одна спроба ліквідації класно-урочної форми навчання на користь індивідуальної. Теоретиком цієї системи навчання був американський педагог, психолог і філософ Дж. Дьюї. У 1923 році Н.Крупська надрукувала позитивну рецензію на спільну книгу соратниці Дж.Дьюї Е.Дьюї та Е.Паркхерст, що сприяло впровадженню цієї системи

в радянській школі вже у 1923-1924 навчальному році. За цією теорією, в організації навчального процесу передбачалося відводити більшу частину часу на самостійну роботу учнів, не пов'язану із загальною класною роботою. За Дальтон-планом увесь навчальний матеріал поділявся на розділи за місяцями, які в свою чергу ділилися на щоденні завдання. На початку навчального року кожен учень укладав з учителем договір про самостійне виконання певного завдання за певний час. Новизна такого підходу полягала в домінуванні установки не на надбання школярами знань, а на оволодіння способами їх здобування та оперування ними.

Велика роль цією формою навчання відводилася краєзнавству, оскільки оточуюче середовище було тим джерелом досвіду, який потім закріплювався шляхом експериментів у лабораторіях. Крім того, ця теорія передбачала тісний зв'язок школи з життям, надавала великого значення трудовій діяльності. На думку педагога з Полтавщини П.Адамовича, використання Дальтон-планів «є тією новиною, за допомогою якої вчителство робить спробу провести радикальну зміну як в обсязі та змісті матеріалу, так і в методах старої школи» [1, 50].

У 1923-1924 навчальному році за таким планом працювала Чернігівська школа № 5. Як свідчать матеріали діяльності цієї школи, особливими перевагами форми роботи за системою Дж. Дьюї було те, що «в класах робота примусова - в лабораторіях вільна, в класах активний учитель - в лабораторіях учні, в класах складно індивідуалізувати роботу учнів - в лабораторіях легко» [9, 109-110].

Необхідною умовою розгортання роботи шкіл за Дальтон-планом була наявність відповідної матеріальної бази. П.Адамович наводив приклад, коли школи України запроваджували метод Дж. Дьюї: «при одній двох майстернях, збудованих майже виключно руками дітей, як це було в Полтавському 14 будинку» [1, 50].

Застосування Дальтон-плану в українських школах мало принципові відмінності порівняно з досвідом США. Як показала практика шкіл м. Чернігова, що працювали за Дальтон-планом «цей план не може бути повністю запроваджений в радянській трудовій школі по двом причинам: 1) матеріальна бідність нашої школи не дозволяє перебудувати на нову систему весь навчальний процес; 2) ідеологічна суть Дальтон-плану - індивідуалізм, тому необхідно його переробити відносно до завдань радянської трудової школи» [9, 110].

Нового методичного забезпечення навчально-виховний процес в українських школах набув після запровадження комплексної системи навчання. У середині 1920-тих рр. була створена нова освітня парадигма, що передбачала відмову від традиційної предметної класно-урочної системи і запроваджувала комплекси, в основу яких були покладені ідеї інтегрованого сприйняття дитиною оточуючого її світу через активно творчий метод.

Запровадження замість класно-урочної форми комплексного навчання передбачало поєднання індивідуальної діяльності учнів, притаманної

Дальтон-плану і колективної праці, на якій ґрунтувалося все суспільно-політичне життя. Це супроводжувалося активізацією групових форм навчання: учні спільно планували роботу, готувалися до екскурсій і краєзнавчих обстежень, трудових проєктів, обговорювали результати досліджень, що здійснювалися групами-бригадами або індивідуально. Основними методами краєзнавчої роботи були: бесіда, розповідь, екскурсія, дослідницький та трудовий метод. Тенденція, характерна для кінця 1920-х рр. щодо тіснішого зв'язку навчання із життям привела до внесення у комплексні програми так званих «проєктних завдань». Метод проєктів поєднував комплекс методів, серед яких найважливішими були методи пов'язані з вивченням та перетворенням рідного краю - екскурсійно-дослідницький та трудовий.

Відомий методист 20-х рр. ХХ ст. Л.Миловидов називав такі, найбільш розповсюджені, краєзнавчі проєкти шкіл: «1.День деревонасадження. 2.Оздоровча кампанія. 3.Боротьба зі шкідниками. 4.Охорона птахів. 5.Сільсько-господарчі та городні роботи. 6.Перевірка схожості насіння. 7.Влаштування парників. 8.Організація краєзнавчого кутка чи музею при школі. 9.Організація революційних свят. 10.Допомога в роботі культосвітніх установ свого села. В основному теми проєктів подає програма в комплексах: краєзнавче обслідування свого краю допоможе виявити найпотрібніші праці, корисні для свого села чи міста. Здійснити ці праці школа зможе за допомогою методи проєктів» [6, 86-87].

В основі методу проєктів було колективне складання плану та здійснення його у зв'язку з програмою школи на підставі теоретичних знань, що здобули учні в процесі навчання. Уся діяльність за методом проєктів складалася з трьох компонентів: 1) план, 2) виконання, 3) оцінка. Передбачалося, що проєкти можуть бути загальні (для всіх учнів), колективні (для груп учнів), індивідуальні.

Проєкти обиралися окремими учнями, ті учні, що обирали однакові проєкти, об'єднувалися в ланки. Згодом на основі літературних і інших джерел вироблялися інструкції. Кожний учень при складанні свого проєкту користувався цією інструкцією. Після цього, як зазначав Л.Миловидов, необхідно було розробити план проєкту. У ньому «потрібно було освітити такі питання: а) мета проєкту, б) як я буду його проробляти, в) що потрібно для цього, г) які я буду вести спостереження, д) як буду обраховувати наслідки. Проєкт виконувався, після виконання учні робили звіти. Звіти затверджувала конференція» [6, 85].

Зразковими проєктами наприкінці 20-х років ХХ століття залишаються ті, що пов'язувалися з участю шкіл у північних кампаніях та колективізацією сільського господарства. Яскравим прикладом щодо цього може служити розроблений Роменською окружною методичною комісією в березні 1929 р. комплекс для 4-ої групи: «Весняна засівкампанія та підвищення врожайності». До його змісту входили такі проєкти: «1) Завдання засівної кампанії цього року; 2) Очистка насіння; 3) Протруювання насіння; 4) Чисто сортове насіння; 5) Удобрення землі; 6)

Обробка ґрунту; 7) Сівозміна польових культур; 8) Сівба; 9) Контракція сільськогосподарських культур; 10) Боротьба із шкідниками та бур'янами; 11) Організація через школу, бідноти для колективної обробки землі» [8, 27-29].

У 1930-ті роки відбувається чергова зміна освітньої та виховної парадигми радянської школи. Головною метою діяльності школи стає формування «радянської людини», яка відповідала б ідейно-політичним орієнтирам держави. За цих обставин провідним фактором формування дитини стає не навколишнє, а класове середовище, класова свідомість. У зв'язку з цим найбільш продуктивною формою організації навчального процесу стає урок з його вербальними методами навчання.

Після відновлення поурочної форми навчання краєзнавство в школі збереглося лише у вигляді епізодичних розвідок з місцевої історії, географії та літератури. У вивченні доквілля панівним став евристичний метод навчання. Наприклад, суспільствознавча тема «П'ятирічний план народного господарства» для 4 групи в 1932-1933 навчальному році розглядалася в школах Чернігова у вигляді лекції, до якої з історії рідного міста вводилися лише такі питання: «Які фабрики і заводи були в м. Чернігові до Жовтня? Що ввозилося в Чернігів із-за кордону?» [10, 116].

Складні соціально-політичні перетворення, що охопили на той час Україну, не сприяли системній реалізації ідей шкільного краєзнавства в освітньо-виховному процесі. У 30-х рр. відбулася остаточна трансформація освіти та формування її як школи навчання. Як доречно констатує сучасний дослідник Т. Антонюк, «більшовики намагалися зруйнувати класно-урочну предметну систему. У 20-х рр. відбувалися пошуки нових форм і методів організації навчально-виховного процесу, але на початку 30-х років і ці орієнтири були відкинуті, а шкільництво оформилося в єдину систему радянського зразка» [2, 46].

У методичному збірнику для учителів «Краєзнавство в школі» 1950-х рр. уже не враховувався різнобічний досвід радянської школи 20-х рр. XX ст. Єдиною навчальною формою застосування краєзнавчого матеріалу вважався урок. При цьому робився акцент на використанні типових прикладів доквілля, які замість того, щоб підкреслювати своєрідність певної території, повинні були орієнтуватися винятково на вимоги програми. Основні методи вивчення краю (трудоий, спостереження, дослідження) передбачалися лише в діяльності вчителя, а школярам матеріал подавався у готовому вигляді для ілюстрації: «Кожен учитель до початку навчання ознайомлюється з наявними в школі краєзнавчими матеріалами, намічає факти, експонати, посібники, які необхідно використати на уроках. Постійне розвідування, збирання і систематизація фактів з місцевого життя розширяють знання вчителя з краєзнавства, а використання на уроках цих матеріалів оживить навчальний матеріал, зробить його більш доступним і зрозумілим. Звичайно, при цьому треба йти від програми, а не від наявного матеріалу» [4, 6].

Отже, у період становлення радянської системи загальної освіти, що передбачала перехід до трудової школи, активно-виробниче навчання базувалося на всебічному застосуванні краєзнавчого матеріалу. Форми краєзнавчої роботи визначалися у першу чергу господарською діяльністю учнів за певним планом школи - під час екскурсій в природу, до виробничих підприємств та установ; в процесі збирання архівних, етнографічних, фольклорних та інших документів. Здобутий матеріал оброблявся учнями в школі, вивчався та підсумовувався. На основі цього діти робили висновки, звіряли їх з підручниками, доповнювали поясненнями вчителя та колективними бесідами. Вивчення доквілля реалізовувалося через творчі методи навчання: трудовий, екскурсійний, дослідницький, метод спостережень та метод проектів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адамович П. Дальтонський план у радянській та буржуазній оцінці // Радянська освіта. – 1925. - № 3. – С. 50-57.
2. Антонюк Т. Пошук шляхів розвитку освіти в Україні у 20-х роках XX ст. // Рідна школа. – 2004. - № 4. – С. 45-48.
3. Доклады и отчеты о деятельности трудовых школ и детских учреждений. Планы работ окружного отдела политпросвета Конотопского округа. – Державний архів Сумської області (далі ДАСО), ф. Р- 4563, оп. 1, спр. 7, арк. 1-5.
4. Краєзнавство в школі. Методичний збірник. Вип. 4. – К.: Радянська школа, 1957. – 134 с.
5. Материалы о деятельности первой трудовой школы Богодуховского района (отчет, протоколы, списки окончивших). – ДАСО, ф. Р-6764, оп. 1, спр. 17, арк., 14-17.
6. Миловидов Л. Метода проектів у шкільному краєзнавстві // Радянська освіта. - № 12. – 1928. – С. 81-87.
7. Підсумки учительського з'їзду // Влада праці. - № 499, 17 січня 1923. – С. 1.
8. Розпорядження Роменського відділу народної освіти. Звіти про громадсько-політичну роботу Житнянської чотирирічної школи, річний звіт. Протоколи шкільної педади. – ДАСО, ф. Р-6122, оп. 1, спр. 9, арк. 26-29.
9. Учебные планы Черниговского окружного отдела народного образования. – Державні архів Чернігівської області (далі ДАЧО), ф. Р-600, оп. 1, спр. 113, арк. 108-111.
10. Учебные планы Черниговской школы им. В. Ленина на 1932-1933 гг. – ДАЧО, ф. Р-621, оп. 1, спр. 188, арк. 113-119.

УДК 371

Шрамченко О. В.

ПІДРУЧНИКИ З ІСТОРІЇ РІДНОГО КРАЮ: СУЧАСНИЙ СТАН

У статті розглядається сучасний стан розробки підручників з історії рідного краю для учнів загальноосвітніх шкіл України. Подано коротку характеристику навчальної краєзнавчої літератури деяких регіонів України.

In the article the modern state of development of textbooks is examined on history of native edge for the students of general schools of Ukraine. Short description of educational regional literature of some regions of Ukraine is given.